

АКСІОЛОГІЯ

Л.Б. Бабій

Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка

ЦІННІСТЬ ЯК ОДНА ІЗ СКЛАДОВИХ ВИЗНАЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРИ

Питання з аксіології раніше розглядалися тільки філософами, а тепер є і предметом літературно-критичного дискурсу.

За припущеннями традиційної філософії та класичного структуралізму, зауважує Ф. Кермоуд у “Словнику культурної та критичної теорії”, у літературно-критичному середовищі цінність у літературі вважалась або само собою зрозумілою, або сферою із забороненим входом, оскільки науковий дискурс, до якого мала прагнути літературознавча наука задля академічної респектабельності, розглядався як дискурс без цінності. При цьому він називає ще одну причину: припускалось, що те, що можна було висловити, аналізуючи “вербальну ікону”, було мовчазним визнанням її позитивної цінності, тому на практиці не здійснювались дослідження природи цієї цінності.

Серед праць, в яких ідеться про цінності у літературі, Кермоуд виділяє монографії Н. Фрая “Анатомія критики” (1957) та Б. Г. Сміт “Відносність цінності” (В. Н. Smith “Contingencies of Value” (1988), а також працю Дж. Елліса “Теорія літературної критики” (1974).

Мета нашого дослідження – простежити підходи до поняття цінності у літературі, виявити розбіжності серед дослідників, що вивчали цю проблему. Основна увага звертається на авторів, праці яких створювались у 70-90-х рр. ХХ ст.

Джон Елліс вважав цінність основною частиною визначення літератури, водночас унікав поняття “естетична цінність”. Помітні літературні твори, на його думку, мають успіх не тому, що мають таку властивість як естетична цінність, яку належить виявляти, а тому, що вони функціонують як літературні твори [2, 88]. Єдино можливий підхід до питання цінності твору, на його думку, – це дескриптивний аналіз. “Критик досліджує цінність емпірично, він її не детермінує, і його дослідження пов’язані зі здатністю літературних текстів функціонувати як літературні тексти” [2, 44]. Для цього, мовляв, необхідно розрізнити літературні тексти, які, на думку Елліса, “вживаються суспільством таким чином, що текст не сприймається в безпосередньому контексті свого походження”, у той час як “звичайні мовні відтинки... функціонують у контекстах свого походження” [2, 44]. Він порівнював вживання поняття “література” із категорією “бур’ян” і пояснював, що самі ж люди відносять певні рослини до цієї категорії (наприклад бур’ян). Те ж відбувається, за

його переконанням, з літературними текстами – члени мовної спільноти визначають, чи є тексти літературними, чи ні. Кермоуд зауважує, що Елліс писав ще до того, як ця згода почала руйнуватися, і професійні кола почали відмежовуватись від загальноприйнятої лінгвістичної практики. На сучасний момент немає однозначної впевненості щодо проведення, оцінювання, аналізу літературно-критичних досліджень, як це було 1974 року в Елліса.

Кермоуд коротко торкається праці Джона Райхерта “Розуміння сутності літератури” (John Raichert “Making Sense of Literature”, (1977). Оцінювання сприяє розумінню твору й відбувається через дескрипцію, яка може бути правдивою чи хибною. Для Райхерта оцінити твір – це те саме, що надати йому значення через нові дескрипції. “Цінність книги перебуває в ній, чекає, щоб хтось, а ще краще кілька людей прийшли і її розкрили” [1, 549]. Він вважає, що можна удосконалювати та поліпшувати дескрипцію, а також утверджувати та посилювати цінність твору, а подальший опис дасть ще більше знань і сприятиме ще точнішому оцінюванню. Особливо це стосується вже визнаних суспільством творів.

Позицію, яка передбачає виявлення вже готової цінності в тексті, піддають сумнівам, та проблематизуючи, заперечують. Погляди Елліса та Райхерда можна вважати типово модерними на противагу постмодерному трактуванню цього питання, представником якого була Барбара Гернштайн Сміт.

Після своєрідного “вигнання”, в якому вона перебувала, теорія цінностей почала знову утверджувати свої позиції в різних галузях, які піднімали питання про канони та виокремлення одних текстів серед інших. У праці американської жінки-науковця Барбари Гернштайн Сміт “Відносність цінності” докладно проаналізовано цінності, ціннісні судження та низка інших аксіологічних питань. Раваль називає її працю “маніфестом постмодерністських рефлексій про теорію цінності” [4, 66].

Для Б.Г. Сміт цінність не є фіксованою чи притаманною властивістю речей, а це “вплив, який багаторазово та постійно змінюється, з тривало взаємодіючими величинами... є наслідком динаміки системи, особливо економічної системи” [5, 30]. Твердження Сміт про абсолютно відносну цінність тепер широко відоме. Для неї релятивними є не лише цінність твору мистецтва чи іншого об’єкта, а й будь-якого висловлювання, і “естетичні судження... в цьому аспекті не відрізняються від інших висловлювань, фактичних чи наукових” [5, 30].

Важливого значення Б.Г. Сміт надає тому, що цінностями можна маніпулювати або їх нав’язувати. Вона зазначає те, що “інституції увіковічують не лише себе, а й свої цінності, і часто академічна спільнота формує покоління за поколінням, тобто продукує суб’єктів, для яких об’єкти й тексти вже мають ярлики (як твори мистецтва та літератури) і мають привілейовану функцію. Таким чином, спільнота забезпечує цілісність визнаних канонічних творів, канонічні функції та канонічну аудиторію” [5, 44]. Сміт схвалює висловлювання представників

французького марксизму про літературу як про ідеологічну форму, підтримуючи тезу про те, що узаконення та піднесення певних видів мистецтва чи культури є способом зміцнення ідеї природної привілейованості соціального класу, який їх оцінює.

Приклади реакції молоді (пересічного споживача) на класичні музичні та літературні твори і на популярну музику, мильні опери тощо засвідчують, що “будь-яка цінність є відносною, і вдавати, неначе цього немає, – означає виявляти над іншими владу, несправедливо набуту завдяки привілеям і статусу” [1, 550].

Про залежність культури певного класу від естетичної ідеології, про історичну невід’ємність культури від буржуазної гегемонії висловлювався і Тері Іглтон. Як Сміт, так і Іглтон, вважають, що цінність у мистецтві стосується і політики.

Кермоуд обстоює необхідність *співіснування* опозиційних культур, з їх канонами та коментарями, представники яких проєктують різні цінності на світ. Існує, наприклад, рок-класика чи класика фільмів-жахів. Кермоуд наводить приклад із жінками, які “не є цінними самі по собі, хоча їхня краса може справити інше уявлення, їхня цінність залежить від того, що чоловіки думають про них, тобто вона полягає в громадській думці” [1, 550]. І економіка, і політика приводяться в рух громадською думкою.

Сміт зауважує, що традиційна оцінювальна критика рідко піддавала сумніву традиційний академічний канон і приймала евалюативний авторитет без знання його можливих обґрунтувань. У монографії вона навіть не намагається віднайти якісь нормативні критерії, об’єктивні аналітичні механізми чи підстави обґрунтування певних критичних суджень чи дій, а робить спробу “пояснити природу літературної... цінності разом із більш загальним трактуванням концепції “цінності”... щодо загальноприйнятого розуміння того, як існує й розвивається культура та поведінка людини” [4, 66]. Б. Сміт розгортає поняття “відносності теорії”, протиставляючи його концепції цінностей, які традиційно характеризувались як “внутрішньо притаманні”, “об’єктивні”, “абсолютні”, “загальні”, “трансцендентальні” [4, 67]. Такі поняття, як “мистецтво” та “естетичне”, Сміт вважає наслідком певного історичного й культурного збігу обставин, і тому немає підстав трактувати їх так, ніби вони мають якесь трансісторичне та транскультурне значення, в умовах якого слід пояснювати все мистецтво та естетичну діяльність. Автор трактує літературну цінність як радикально залежну від обставин (відносно) і тому мінливу, “як таку, що не є властивістю об’єкта чи суб’єкта, а результатом динаміки системи” [5, 15]. Основним підґрунтям цієї системи є те, що інтереси, потреби та можливості людей взаємодіють, і “триває процес взаємної модифікації між нашими бажаннями та нашим всесвітом” [5, 32]. Оцінку та оцінювання Сміт інсталує серед важливих елементів цього процесу, з якого постає літературна цінність. Тому завдання літературної теорії полягає в тому, щоб дослідити “динаміку цієї системи й співвіднести її операції зі знаннями про поведінку та культуру

людини” [5, 28]. Традиційне уявлення про “перевірку часом”, отже, вже не є аперсональним чи безстороннім, оскільки всіма культурними інститутами керують потреби, інтереси, можливості та цілі індивіда, які виокремлюють твори, що заслуговують на високу оцінку [4, 68].

Сміт піддає критиці Г'юма й Канта, які, на її думку, представляють дві парадигми традиційної “аксіологічної логіки”. “Кантівський аналіз суджень смаку залежить від прийняття загального когнітивного механізму, який не зазнав ні згубного впливу інших особистостей, що індивідуалізує мисленнєву активність чи відчуття, ні узалежнися від інших факторів обставин” [5, 67]. Оскільки, на думку Сміт, не існує чистих форм чи якостей, то вона вважає неможливою чистоту об'єктивних смакових суджень, як того вимагає логіка Канта. Тому вона наголошує, що Кант залишився з “аксіологічно порожніми руками”.

Б.Г. Сміт відкидає концепт обґрунтованості об'єктивного судження, водночас допускаючи наявність “гірших” чи “кращих” оцінних суджень, оскільки на кожне судження (хоча б частково) впливають певні соціальні, інституційні та інші умови або інтереси чи бажання аудиторії.

Така теорія сформувалась у річищі соціо-біологічно-функціонально-біхевіористських парадигм. В одному з розділів Сміт простежує процес оцінювання аналогічно до ринкових відносин, де літературні критики та теоретики виступають як покупці й продавці. Обстоюючи релятивізм, спричинений її концепцією цінності та оцінювання, вона вважає його вирішальним у спробі піддати сумніву ключові аспекти традиційного об'єктивістського погляду на аксіологічні механізми.

Даючи оцінку теорії Барбари Гернштайн Сміт, американський науковець Суреш Раваль у праці “Основи літературної критики”(1998) схвалює те, що вона звертає увагу на прагнення неканонічної аудиторії оцінити неканонічні тексти і на вплив інституцій на розподіл та споживання літературних цінностей. Вартим уваги, зазначає він, є її заклик до літературних критиків і теоретиків визнати те, що літературне оцінювання – це “комплексна низка соціальних і культурних дій, важливих для самої природи літератури” [4, 72]. Доконечним наслідком тези про релятивізм Раваль вважає те, що заяви про всезагальність цінності необхідно звужувати, контекстуалізувати та брати до уваги історичне середовище. Деякі критики зауважують, що її теза про відносність цінностей висловлена в такій радикально крайній формі, що така думка стає “бездонною” і її неможливо контекстуалізувати чи виявити історичне середовище.

“Критика пов'язана з “сильним” оцінюванням, а оцінки, які дають критики, – це не їхній вибір, а, радше, формулювання того, *що* ціниться у сприйманні літератури, і *як* ми формулюємо ту цінність” [4, 73].

Цінності та оцінні концепції складаються в певних людських спільнотах, і тому їх об'єктивність та загальність, про яку часто заявляють, не може бути такою ж, як і в природничих науках. Цінності є суспільними утвореннями, але вони змінюються не за чієюсь примхою, а через зміни в суспільстві та в соціальних діях та інституціях.

Як слушно зауважує Раваль, у літературі та естетиці нові потреби та інтереси створюються новими літературними та мистецькими спробами. Тобто письменник чи критик може переглянути свої інтереси та потреби, піддаючи сумніву існуючі можливості, натомість створюючи нові. Серед найважливіших функцій критичних оцінних суджень Раваль виділяє опис об'єкта, визнаного як вірш, драматичний твір, роман і т.д. Водночас, зауважує він, їх неможливо звести до простих висловлювань уподобань, потреб, хоча вони часто супроводжуються сильними емоційними позиціями.

Не кожне твердження критики, яке видається нею за аргумент, ним буде. “Багато тверджень виявляються риторичними й допускають перебільшення, спотворення, хибну репрезентацію. Однак критика таки намагається застосовувати аргументи, аналіз та рефлексію” [4, 75].

Біхевіристсько-функціоналістська модель потреб, інтересів та можливостей, яку застосовує Сміт, на думку Раваля, вважається реконструйованим емотивістським поглядом на концепції цінності та оцінних суджень. Це особливо виявляється в позиціонуванні непостійності цінностей, постійності змін у цінностях. На думку Раваля, цінності глибоко закорінені в життя спільноти, і тому лише зміни в ній можуть спричинити зміни цінностей, а не потреби, інтереси та засоби.

Літературознавча освіта – процес ціннісно орієнтований. Однак не варто прирівнювати те, що з нашого погляду є хорошим, з тим, що нам подобається, чи з потребами, інтересами, засобами. Інтерпретації та ціннісні судження, що входять до них, пропонуються окремими критиками, однак, зауважує Раваль, критерії для цих суджень вивчаються, асимілюються та впроваджуються в інституційно культурних середовищах.

Раваль не вважає оцінні критерії радикально відносними в тому сенсі, що вони постійно змінюються, однак вони є такими, що їх можна критикувати і що вони змінюються і зовні, і зсередини. До того ж, додає Раваль, якби концепції та судження цінності були радикально релятивними, то не було б через них серйозних конфліктів. Цінності й концепції є відносними в тому розумінні, що передумови цінності чи переконання *можуть змінюватися*. Проте причиною цього не є чийсь настрої чи випадкова схильність.

Не можна стверджувати, що інтерпретаційні спільноти чи діяльність критики мінливі чи абсолютно незмінні. З'являються нові концепції й переглядаються інтерпретації багатьох авторів, текстів чи епох. Водночас оцінні судження, які б радикально відрізнялись від попередніх, не часто розглядались в інтерпретаціях.

“Традиції критики не є статичними незмінними системами. Концептуальна та оцінна різноманітність не означає, що традиції критики є герметично ізольовані одна від одної. Одна традиція може розвивати засоби для захоплення чи висловлювання моралі чи естетичних пропозицій, закладених у чужу для неї традицію” [4, 83].

“Ті, хто шукає універсальних принципів, знаходять одну хибну єдність, ті, хто їх заперечує, пропонуючи глобальну теоретичну модель, яка змогла б пояснити панораму конкуруючих критичних виборів, потрапляють в іншу хибну єдність” [4, 84]. Шлях, який підтримує Раваль, – не шукати єдності серед конкуруючих альтернатив, належно сприймати критичні переконання як умовні термінології, не ізольовані між собою.

Філософська естетика намагається виявити “сутнісні” чи “внутрішні” властивості, які роблять об’єкт “мистецтвом”. Таким чином, визначались властивості об’єкта, не пов’язані ні з певними економічними, ні з повсякденними потребами.

Сміт переконана, що судження про естетичну цінність завжди тісно пов’язані з цілями, які переслідуються. Вона стверджує, що “існувати означає оцінювати”, оскільки люди завжди знаходяться в ситуаціях, коли потрібно вибирати, реагувати, діяти, беручи до уваги зовнішні обставини та внутрішні цілі. Естетичне оцінювання залежить від складних, не передбачуваних та “залежних від обставин” соціальних процесів. Традиційно естетика заперечувала такі твердження, оскільки користувалася кантівським підходом до трактування мистецтва як самодостатнього незацікавленого споглядання.

Сміт не розмежовувала науку й мистецтво, вона вважає неможливим відшукати загальні та незмінні принципи, тому що все, мовляв, є “залежним від обставин”. Тобто “будь-яке визначення мистецтва чи оцінка окремо взятого “твору мистецтва” залежать від складної низки змінних величин, взаємодію яких неможливо визначити наперед” [3, 1910]. Визначення та цінності формуються та передаються в динамічному процесі.

Цінності, на думку Сміт, формуються в соціальних процесах та в соціальних реляціях. А зв’язок їх із суттю об’єктів як таких позбавляє дослідників можливості бачити ці процеси та реляції. Лейч зазначає, що Сміт формулює інтерактивну модель, що йде від прагматизму В. Джеймса та Д. Дюї, розглядаючи цінності в динамічній взаємодії з іншими сутностями, результати чого неможливо передбачити і, отже, впливати на них, перебуваючи в динамічному статусі. Якщо враховуються різнобічні впливи на ці взаємодії, які, однак, не є незмінними й постійними, то акцентується відсутність єдиної домінуючої сили. (Таку неопрагматичну лінію підтримують інші сучасні теоретики, серед яких Лейч виділяє Р. Рорті, С. Фіша, С. Кнапа та В. Майкза).

Обстоюючи наявність мети в естетичних оцінках, Б. Г. Сміт вважає, що її відсутність зробить естетику беззмисловою. Мистецтвом, на її думку, буде те, що визначить суспільство, а не жорстко пов’язане із певними властивостями об’єкта. На противагу новим критикам та Н. Фраю, які заперечували доцільність оцінювання літературних текстів, пропонуючи лише їх інтерпретувати та пояснювати, Барбара Гернштайн Сміт визнає, що академічна критика має бути нерозривно пов’язана з оцінюванням, бо відповідальність та право оцінювати мають не лише фахові критики, але й звичайні читачі.

Сміт також звертає увагу на певні твори в процесі історії, які акумулюють соціальну та культурну силу, оскільки вони не відкидаються наступниками, а продовжують вивчатися та досліджуватись, формуючи навчальну програму. (Ці твори допомагають індивідам орієнтуватись у світі). Вони великою мірою створюють та втілюють традицію, формують канон. Саме тому, на думку Сміт, навіть сам факт їхнього заперечення чи будь-які інші питання щодо зміни навчальних програм веде до запеклих дебатів та протистоянь.

Простежуючи підходи до поняття цінності в літературі, ми виявили розбіжності в поглядах серед дослідників цієї проблеми: трактування цінності як внутрішньо притаманної творові у праці Дж. Райхерта є цілковито протилежним концепції “відносності цінності” Б.Г.Сміт.

1. A Dictionary of Cultural and Critical Theory / Ed. by M. Payne. – Blackwell Publisher, 1996. – P.548-551.
2. *Ellis J.* The Theory of Literary Criticism: A Logical Analysis. – Berkely: University of California Press, 1974. – 274 p.
3. The Norton Anthology of Theory and Criticism / gen. editor V.B. Leitch. – W. W. Norton and Company. N.Y. London, 2001. – P.1910-1915.
4. *Raval..S.* Grounds of Literary Criticism. – Urbana & Chicago: University of Illinois Press, 1998. – 254 p.
5. *Smith B.H.* Contingencies of Value: Alternative Perspectives for Critical Theory. – Harvard University Press, 1988. – 246 p.

Summary

The article investigates the functioning of the notion of value in literature. The main attention is paid to the works of American authors which weren't translated in Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 7.09.2005